

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС; КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛІСТИКА; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.241.2 (477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2311-8040/2024-4-10>

Бурда Степан Ярославович,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права і кримінології
факультету № 1 Інституту з підготовки фахівців
для підрозділів Національної поліції
Львівського державного університету внутрішніх справ,
вулиця Городоцька, 26, Львів, 79000, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9904-311X>

ПОКАРАННЯ У ВИДІ ДОВІЧНОГО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ: КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧІ АСПЕКТИ

У статті здійснюється характеристика кримінально-правової природи покарання у виді довічного позбавлення волі, проводиться аналіз кримінального та кримінально-виконавчого законодавства України, яке регламентує кримінально-правову характеристику, призначення та порядок виконання даного виду покарання, приділяється увага стану дотримання і забезпечення прав та обов'язків громадян, яким призначається покарання у виді довічного позбавлення волі.

Довічне позбавлення волі є найвищою мірою покарання в нашій державі, своєрідною альтернативою смертній карі, що призначається лише у виняткових випадках за вчинення особливо тяжких злочинів. Цей вид покарання застосовується завжди як основний, може призначатись як самотійно, так і у поєднанні з додатковими покараннями. На думку багатьох науковців такий вид покарання є доречним та ефективним у боротьбі зі злочинністю в Україні. Проблема полягає в тому, що досі ведуться дискусії про те, чи є покарання у виді довічного позбавлення волі достатньою альтернативою смертній карі, оскільки незважаючи на те, що у більшості держав світу відмовилися від такого виду покарання як смертна кара, однак, є ряд держав де такий вид покарання продовжує існувати.

Після проголошення Україною своєї незалежності розвиток кримінального права відбувався, головним чином, за рахунок внесення змін і доповнень до Кримінального кодексу України 1960 року. 5 травня 1997 року Україна підписала в Страсбурзі Протокол № 6 Європейської конвенції «Про захист прав і основних свобод людини відносно скасування смертної карі в Україні». При цьому в окремому протоколі Україна взяла на себе зобов'язання, щодо зупинення виконання смертних вироків, навіть без затвердження цього зобов'язання в парламенті.

Після скасування смертної карі кримінальне покарання у виді довічного позбавлення волі, відповідно до чинного Кримінального кодексу України, стало найсуворішим видом покарання.

Найсуворіший характер покарання у виді довічного позбавлення волі визначається істотністю і тривалістю позбавлень та обмежень прав і свобод особи, засудженої до цього покарання та позначається на порядку і умовах його встановлення, застосування і відбування.

Ключові слова: *Кримінальний кодекс, Кримінально-виконавчий кодекс, кримінальне право, кримінальна відповідальність, кримінально-виконавча установа, засуджений, довічне позбавлення волі, основне покарання, особливо тяжкий злочин, суспільна безпека.*

Burda Stepan. PUNISHMENT IN THE FORM OF LIFE IMPRISONMENT: CRIMINAL-LEGAL AND CRIMINAL-EXECUTIVE ASPECTS

The article describes the criminal-legal nature of punishment in the form of life imprisonment, analyzes the criminal and criminal-executive legislation of Ukraine, which regulates the criminal-legal characteristics, purpose and procedure of execution of this type of punishment, pays attention to the state of compliance and provision of rights and obligations of citizens who are sentenced to life imprisonment.

Life imprisonment is the highest degree of punishment in our country, a kind of alternative to the death penalty, which is imposed only in exceptional cases for the commission of particularly serious crimes. This type of punishment is always applied as the main one, it can be imposed both independently and in combination with additional punishments. According to many scientists, this type of punishment is appropriate and effective in the fight against crime in Ukraine. The problem is that there is still a debate about whether life imprisonment is a sufficient alternative to the death penalty, because although most countries in the world have abandoned the death penalty, there are still a number of countries where this type of punishment continues to exist.

After Ukraine declared its independence, the development of criminal law took place mainly due to amendments and additions to the Criminal Code of Ukraine in 1960. On May 5, 1997, Ukraine signed Protocol No. 6 of the European Convention "On the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms Regarding the Abolition of the Death Penalty in Ukraine" in Strasbourg. At the same time, in a separate protocol, Ukraine undertook the obligation to stop the execution of death sentences, even without approval of this obligation in the parliament.

After the abolition of the death penalty, criminal punishment in the form of life imprisonment, according to the current Criminal Code of Ukraine, became the most severe form of punishment.

The most severe nature of punishment in the form of life imprisonment is determined by the substance and duration of deprivations and restrictions on the rights and freedoms of the person sentenced to this punishment and is determined by the order and conditions of its establishment, application and serving.

Key words: *Criminal Code, Criminal Enforcement Code, criminal law, criminal liability, criminal enforcement institution, convict, life imprisonment, main punishment, especially serious crime, public danger.*

Вступ. У сучасний період пенітенціарна система нашої держави рухається до досконалості. Проте спроби внести гуманізовані індивідуальні зміни та зняти деякі обмеження не можуть кардинально змінити його суть. За наявності правових та економічних проблем сучасну прогресивну концепцію пенітенціарних ідей не завжди можливо реалізувати.

Матеріали та методи. Метою дослідження є аналіз кримінального закону 1960 року, сучасного кримінального та кримінально-виконавчого законодавства, практики його застосування, проведення історико-правової та кримінально-правової характеристики покарання у виді довічного позбавлення волі.

Вагомий внесок щодо дослідження покарання у виді довічного позбавлення волі зробили ряд українських науковців, зокрема, це – М.І. Бажанов, І.Г. Богатирьов, В.Ф. Бойко, О.М. Джужа, П.С. Матишевський, М.І. Мельник, Л.О. Мостепанюк, А.А. Музика, П.П. Музиченко, Н.М. Михальська, Є.С. Назимко, В.В. Сташис, А.Х. Степанюк, В.Я. Тацій, Б.О. Кирись, В.М. Трубніков, М.І. Хавронюк та інші.

Результати. Покарання призначається з метою забезпечення ефективної охорони охоронюваних нормами кримінального права суспільних відносин і запобігання вчиненню засудженими та іншими особами нових кримінальних правопорушень.

Вчинення особливо тяжких злочинів вимагає застосування покарань відповідного ступеня суворості, тому чимало держав застосовують до осіб, які вчинили особливо тяжкі злочини найвищу міру покарання – смертну кару, це як винятковий, найсуворіший вид покарання, що полягає у примусовому позбавленні життя засудженого від імені держави за вироком суду [1, с. 533].

Як і в усіх країнах, що утворилися після розпаду Радянського Союзу, в Україні застосовують розстріл. Відсутність смертної кари є обов'язковою умовою вступу країни до Ради Європи. Це стало однією з причин скасування в Україні смертної кари. У нашій країні мораторій на страти був введений незадовго до вступу України до Ради Європи в 1995 році. Однак через кілька місяців страти знову поновилися, і встановили, що

призупинення було прийнято без належної процедури. Події могли призвести до виключення України з Ради Європи, але мораторій на страти було відновлено в 1997 році, і з тих пір в Україні ніхто не був страчений. 29 грудня 1999 року Конституційний Суд України визнав смертну кару порушенням Конституції України та остаточно закрив шлях до відновлення смертної кари. У зв'язку з цим у 2000 році Верховна Рада України внесла зміни до Кримінального закону України та остаточно виключила з офіційного списку покарань України поняття «смертна кара» [2].

Відповідно до цього Закону Кримінальний кодекс України 1960 р. доповнено ст. 25², яка передбачає, що довічне позбавлення волі за особливо тяжкі злочини застосовується у випадках, передбачених Кримінальним кодексом, якщо суд визнає неможливим призначення покарання на певний строк [3]. Донині більшість країн світу вирішили використовувати довічне ув'язнення «як крайній засіб». Найсуворішим видом покарання за чинним Кримінальним кодексом України є довічне позбавлення волі, яке було введено в кримінально-виконавчу систему України Законом України від 22 лютого 2000 року «Про внесення змін до Кримінального, Кримінально-процесуального та Виправно-трудового кодексів».

Кримінальний кодекс України 1960 р. встановлював довічне позбавлення волі за 5 загально-кримінальних злочинів, пов'язаних, як правило, з умисним посяганням на життя особи, і за 18 військових злочинів, вчинюваних у воєнний час або у бойовій обстановці, чи пов'язаних з умисним вбивством.

Передбачає покарання у виді довічного позбавлення волі і чинний Кримінальний кодекс України 2001 року. Зокрема, у ч. 1 ст. 64 даного кодексу вказано, що «довічне позбавлення волі встановлюється за вчинення особливо тяжких злочинів і застосовується лише у випадках, спеціально передбачених цим Кодексом, якщо суд не вважає за можливе застосовувати позбавлення волі на певний строк» [4].

Постає дилема чи можна обмежитися довічним позбавленням волі, чи залишити

смертну кару, як покарання за вчинення особливо тяжких злочинів.

На думку науковців XIX–XX століття смертна кара не тільки не забезпечує громадської безпеки, та не запобігає злочинам, але також має певні негативні сторони, які відсутні у інших видів кримінальних покарань. Основним недоліком смертної кари є те, що вона не може виправити особу злочинця та порушує невід'ємне право на життя, а також не виконує покладену на покарання превентивну функцію повною мірою. Єдина перевага смертної кари, на його думку, полягає в тому, що вона дуже просте і дешеве покарання, оскільки воно не потребує ні довго часу, ні особливих зусиль, один раз і назавжди віднімає у злочинця можливість шкодити і тим захищає людський егоїзм від уявних і дійсних небезпек.

Довічне позбавлення волі є безсумнівно складнішим, дорожчим і клопітким покаранням ніж смертна кара, але воно забезпечує перелом порочної натури особи, що вчинила злочин, робить його корисним або хоча б безпечним для суспільства, захищає невід'ємне право кожної людини на життя.

На думку В.Ф. Бойка, А.А. Музики, Є.С. Назимка, В.М. Пуйка смертна кара не може бути виправданою як ефективний засіб у боротьбі із злочинністю. Ця міра покарання не належить до факторів, що стримують злочинність. Це підтверджують кримінологічні дослідження: кількість злочинів проти життя людини не зменшується із збільшенням судових вироків про призначення смертної кари. Протягом майже 40-ка років кількість умисних вбивств зростала, незважаючи на застосування виняткової міри покарання [5]. Отже, із позиції попередження злочинності смертна кара себе не виправдовує. Н.М. Михальська вважає що з позицій загальнолюдської й перебудованої суспільної моралі страта є кроком назад в еволюції суспільства [6, с. 204].

Історія застосування заходів впливу до осіб, які вчинили злочини сягає близько 1000 років. Вперше смертну кару на українських землях почали застосовувати за часів Київської Русі, хоча у «Руській правді» (перший збірник права), смертна кара не згадувалася. Вважа-

ють, що князь Володимир Великий запровадив смертну кару під впливом грецького духовенства, а згодом скасував, замінивши грошовим покаранням [7, с. 56].

В Литовсько-Руську добу до осіб, що вчинили найтяжчі злочини, такі як злочини проти держави, церкви і військові злочини, як правило застосовувалася смертна кара, яка могла бути простою і кваліфікованою. Простою стратою вважалося повішення. Як кваліфіковані види смертної кари застосовувалися: четвертування, спалення, посадження на кіл, утоплення. Довічне тюремне ув'язнення почало існувати як основне покарання з початку XVI ст.

За часів козаччини за злочини проти релігії (богохульство, відступництво від православної віри, чаклунство, пропаганда церковної ересі та розколів), держави (замах, вбивство чи поранення представника державної влади, знищення або фальшування грамот чи печаток, фальшування грошей, державна зрада), проти життя, каралися смертю.

В 1840–1842 роках основним джерелом кримінального права був 15-й том Зводу законів Російської імперії, зокрема «Уложення про покарання кримінальні й виправні». В останньому злочини поділялися на тяжкі злочини, злочини і проступки, за вчинення яких передбачалося 35 видів покарання – від осуду до смертної кари. Звід законів Російської імперії передбачав страту лише за тяжкі державні злочини (замах на царя, фальшування грошей і документів, державна зрада, вбивство чиновника). Після реформ в Російській імперії згідно з «Уложенням про покарання кримінальні та виправні» від 1866 і 1885 років найважчим видом покарання залишалася смертна кара, яка застосовувалася за бунт, державну зраду, замах на життя царя і членів його родини.

В 1768 році проведено уложення з ініціативи імператриці Марії-Терезії Першого австрійського кримінального кодексу (Терезіани), який передбачав жорстоку систему покарань, зокрема різні види смертної кари. Наступний кримінальний кодекс був прийнятий в 1787 році за правління імператора Йосифа II. Цей кодекс скасовував смертну кару. Прийняття нової редакції кримінального кодексу (1852 р.) передбачало, що за

злочини наслідком яких стала смерть, зазвичай передбачалася смертна кара. Інші злочинні діяння каралися тюремним ув'язненням [7, с. 354–355].

23 серпня 1922 року Всеукраїнський центральний виконавчий комітет затвердив Кримінальний кодекс УСРР. Його основою слугував Кримінальний кодекс РСФРР. Кримінальний кодекс УСРР складався з двох частин – Загальної і Особливої, які поділялися на 227 статей. Система покарань «варіювалась» від громадського осуду до вигнання за межі УСРР. У справах, що знаходилися на розгляді у ревтрибуналах, могла застосовуватися вища міра покарання – розстріл. Він не застосовувався до неповнолітніх, вагітних жінок, а також не міг бути призначений, якщо з часу вчинення злочину минуло більше п'яти років. За КК УСРР 1922 року 36 складів злочинів передбачали найвищу міру покарання, а за КК УСРР 1927 року – 45 [8, с. 295–296].

З 19 квітня 1943 року згідно з указом «Про відповідальність гітлерівців за вчинені злочини» для спеціальних суб'єктів кримінального права (так називали фашистських злочинців і їх пособників) вводяться особливі міри покарання – страта через повішення і каторжні роботи терміном від 15 до 20 років [8, с. 348].

У 1947 році в СРСР смертну кару було скасовано, найвищою мірою покарання стало позбавлення волі на двадцятип'ятирічний термін у таборах суворого режиму. Натомість через три роки, під значним тиском громадськості, листами від трудових колективів та індивідуально громадян, смертну кару було поновлено, однак лише за державні злочини [5].

Довічне позбавлення волі як найвища міра покарання в Україні призначається лише у виняткових випадках. У санкціях статей Особливої частини КК України довічне позбавлення зазначається лише як альтернативне покарання позбавленню волі. Станом на 1 серпня 2013 року в Україні 1868 осіб відбувають покарання у виді довічного позбавлення волі [9]. Незважаючи на те, що даний вид покарання і називається довічним позбавленням волі, це зовсім не означає, що засуджена до нього особа в усіх без винятку випад-

ках повинна його відбувати до кінця свого життя. Довічний характер даного покарання не є абсолютним, оскільки у передбачених законом випадках можлива його заміна іншим видом покарання. Зокрема, ч. 2 ст. 87 КК України встановлює, що актом помилування може бути здійснена заміна засудженому призначеного судом покарання у виді довічного позбавлення волі на позбавлення волі строком не менш як 25 років. Можлива заміна довічного позбавлення волі іншим видом покарання і судом. Так, ч. 5 ст. 80 КК України встановлює, що якщо суд не визнає за можливе застосувати до особи, засудженої до довічного позбавлення волі давність виконання обвинувального вироку, то це покарання замінюється позбавленням волі на певний строк.

Покарання у виді довічного позбавлення волі встановлюється лише за вчинення особливо тяжких злочинів. Так, у ч. 5 ст. 12 КК України визначено, що злочин, за який передбачене покарання у виді довічного позбавлення волі, є особливо тяжким. Це покарання застосовується тільки у випадках, спеціально передбачених КК України, тобто лише тоді, коли воно встановлене у санкції статті, за якою засуджується особа і за жодних умов не може бути призначене у будь-якому іншому разі. Інші види основних покарань в окремих випадках можуть застосовуватись і тоді, коли їх прямо не передбачає санкція відповідної статті Особливої частини КК України.

В усіх санкціях, які встановлюють довічне позбавлення волі, воно передбачене в альтернативі з позбавленням волі на певний строк, причому останній вид покарання завжди вказаний перед довічним позбавленням волі. Така їх конструкція означає, що закон розглядає як «звичне» покарання за відповідні злочини саме позбавлення волі на певний строк, вважаючи довічне позбавлення волі «винятковим» заходом впливу на винного. Тому безпосередньо кримінальний закон зобов'язує суд у кожному випадку призначення покарання за вчинення такого злочину спочатку вирішити питання про можливість застосування до засудженого покарання у виді позбавлення волі на певний строк. Отже, відповідно до

ч. 1 ст. 64 КК України, довічне позбавлення волі призначається лише у випадках, якщо суд не вважає за можливе застосувати позбавлення волі на певний строк. При цьому не має значення, яку роль виконувала особа у вчиненні злочину – виконавця, організатора, підбурювача, пособника, був він вже закінченим, мало місце тільки готування до нього чи замах на його вчинення. Рішення про призначення покарання у виді довічного позбавлення волі, а у зв'язку з цим і висновок про неможливість застосування покарання у виді позбавлення волі на певний строк у кожному окремому випадку повинні бути належно мотивовані у судовому вироку.

Висновки. Обставиною, яка зумовлює призначення покарання у виді довічного позбавлення волі і водночас вказує на неможливість досягнення мети покарання шляхом застосування покарання у виді позбавлення волі на певний строк, є «надзвичайно» високий ступінь суспільної небезпеки вчиненого кримінального правопорушення і особи злочинця. Сама «надзвичайність» суспільної небезпеки вчиненого кримінального правопорушення визначається сукупністю усіх зібраних у кримінальному провадженні даних, які стосуються вчиненого кримінального правопорушення, особи винного і обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання. На таку «надзвичайну» небезпеку можуть вказувати: множинність, зокрема сукупність, повторність чи рецидив вчинених особою кримінальних правопорушень; наявність у вчиненому діянні декількох ознак відповідного складу кримінального правопорушення; відсутність жодної з обставин, які пом'якшують покарання; наявність однієї або декількох обставин, які обтяжують покарання.

На мою думку, застосування такого виду покарання як довічне позбавлення волі на сучасному етапі розвитку українського суспільства є набагато доцільнішим ніж застосування смертної кари, оскільки, кожна людина має право на життя. Такий вид покарання як смертна кара суперечить ст. 27 Конституції України та є порушенням Загальної декларації прав людини.

Список використаних джерел:

1. Музика А.А., Пуйко В.М. Смертна кара. Юридична енциклопедія. Т. 5. К., 2004. С. 533–534.
2. Смертна кара. Матеріал з вільної енциклопедії. URL: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>.
3. «Про внесення змін до Кримінального, Кримінально-процесуального та Виправно-трудового кодексів України». Закон України № 1483-III від 22 лютого 2000 року. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
4. Кримінальний кодекс України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
5. Смертна кара – за чи проти. URL: <http://smertnakara.blogspot.com/>
6. Михальська Н.М. Проблеми смертної кари як інституту вивчення на міжнародній арені. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*, 2010. № 2. С. 201–204.
7. Терлюк І.Я. Історія держави і права України (Доновітній час): Навчальний посібник. К.: Атіка, 2006. 400 с.
8. Музиченко П.П. Історія держави і права України: Навч. посіб. 4-те вид., стер. К.: Т-во «Знання», КОО, 2003. 429 с.
9. Довічне позбавлення волі в Україні. Матеріал з вільної енциклопедії. URL: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>
10. Кримінально-виконавчий кодекс України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15>.
11. Кримінальний кодекс України № 2001-V від 28 грудня 1960 року. URL: <http://search.ligazakon.ua>.

References:

1. Muzyka, A.A., & Puyko, V.M. (2004). *Smertna kara. Yurydychna entsyklopediya [Death penalty. Legal encyclopedia]*. Т. 5. К. Р. 533–534 [in Ukrainian].
2. Smertna kara. Material z vil'noyi entsyklopediyi [Death penalty. Material from the free encyclopedia]. Retrieved from: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>. [in Ukrainian].
3. «Pro vnesennya zmin do Kryminal'noho, Kryminal'no-protsesual'noho ta Vypravno-trudovoho kodeksiv Ukrayiny». Zakon Ukrayiny ["On Amendments to the Criminal, Criminal Procedural and Correctional Labor Codes of Ukraine". Law of Ukraine] № 1483-III vid 22 lyutoho 2000 roku. Retrieved from: <http://zakon.rada.gov.ua>. [in Ukrainian].
4. Kryminalnyi kodeks Ukrainy [Criminal Code of Ukraine]. Retrieved from: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>. [in Ukrainian].
5. Smertna kara – za chy proty [Death penalty – for or against]. Retrieved from: <http://smertnakara.blogspot.com/>. [in Ukrainian].
6. Mykhal's'ka, N.M. (2010). Problemy smertnoyi kary yak instytutu vyvchennya na mizhnarodniy arena [Problems of the death penalty as an institution of study in the international arena]. *Zbirnyk naukovykh prats' Khmel'nyts'koho instytutu sotsial'nykh tekhnolohiy Universytetu «Ukrayina» (Collection of scientific works of the Khmelnytskyi Institute of Social Technologies of the University "Ukraine")*, 2, 201–204 [in Ukrainian].
7. Terlyuk, I.YA. (2006). *Istoriya derzhavy i prava Ukrayiny (Donovitniy chas): Navchal'nyy posibnyk [History of the state and law of Ukraine (Pre-modern times): Study guide]*. К.: Atika. 400 s. [in Ukrainian].
8. Muzychenko, P.P. (2003). *Istoriya derzhavy i prava Ukrayiny: Navch. posib [History of the state and law of Ukraine: Education. manual]*. 4-te vyd., ster. К.: Т-во «Знання», КОО. 429 s. [in Ukrainian].
9. Dovichne pozbavlennya voli v Ukrayini. Material z vil'noyi entsyklopediyi [Life imprisonment in Ukraine. Material from the free encyclopedia]. Retrieved from: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>. [in Ukrainian].
10. Kryminalno-vykonavchyi kodeks Ukrainy [Criminal and Executive Code of Ukraine]. Retrieved from: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15>. [in Ukrainian].
11. Kryminal'nyy kodeks Ukrayiny [Criminal Code of Ukraine] № 2001-V vid 28 hrudnya 1960 roku. Retrieved from: <http://search.ligazakon.ua>. [in Ukrainian].